

Daniel Kunštát

Česká zkušenost s komunismem

Paměť, reflexe, identita

Česká zkušenost s komunismem

Paměť, reflexe, identita

Daniel Kunštát

Recenzovali:

prof. PhDr. Karel B. Müller, Ph.D.

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Publikace vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 18-27669S „Paměti komunismu: formování politických identit v závislosti na konstrukcích historické paměti“.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Edice SLON – Studie, 150. svazek / řídí Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba
a Alena Miltová

Redakce Jitka Uhrová, Jiří Ryba

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Daniel Kunštát, 2024

ISBN 978-80-246-5580-2

ISBN 978-80-246-5599-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součástí Nakladatelství Karolinum

Obsah

Úvodem	9
 Kapitola I.	
Nezávazné vzpomínky	26
Pomníky ztraceného času: mezi nostalgií a posledním soudem	26
„Homo sovieticus“ v pěti mentalitách	31
 Kapitola II.	
Paměť jako přítomná minulost aneb dialog vzpomínání a zapomínání	51
Národní identita a kolektivní paměť	52
Princip zapomínání	56
Generační paměť	58
Paměť a dějiny	60
Sociálně podmíněná pluralita paměti	62
 Kapitola III.	
Cesta do otroctví	65
Prolog	65
Nemoc demokracie	69
Socialismus vítězí	74
 Kapitola IV.	
Nová doba pro nového člověka	80
Teror	82
Náprava omylů	87
Kvadratura kruhu	93
 Kapitola V.	
Počátek konce	99
Čas na organizované násilí	101

Nastolení dohody	109
Opozice	114
Od ideokracie ke konzumní technokracii	118
V šedé zóně	126
Utéct do soukromí	130
Na kulturní frontě klid: vzhůru k tesilové zábavě	137
Mezi undergroundem a ikonou normalizace	143
Zrod televizního národa	149
Dietlovská seriálová (sur)realita	155
Zavřené okno do světa	158
Totalita?	160

Kapitola VI.

Nechtěná vnitřní demontáž	165
Spiritus agens Gorbačov	166
Kontrakultura napětí	173
„Blbá nálada“ na normalizační způsob	180
Hledání podstaty	186
Jedny dějiny, miliony příběhů	195
Československý komunismus očima pamětníků	198

Kapitola VII.

Velký zlom	207
Společnost v pohybu	210
Proč tak snadno?	221
Vzpomínky na systémovou změnu	230

Kapitola VIII.

Starý a nový svět	236
Kam s komunismem?	236
Otázka viny	239
Nejsme jako oni	244
Skok do budoucnosti	250
Šokem k české verzi kapitalismu	258
Devadesátky	266
Konec celonárodního konsensu	270
Jak dlouho trvá revoluce?	276
Mezi liberalismem a autoritářstvím	280
Rozštěpená společnost	282
Lidé a politika	295

Kapitola IX.	
Nevyhnutelný princip kontinuity	302
Institucionální komunismus	303
Vlákna návaznosti	308
Retro je in: na vlnách nostalgie	314
Nekončící debata	319
Zeitgeist	324
Závěrem	327
Příloha	331
Sociodemografická struktura vzorku	
Summary	334
The Czech Experience of Communism: Memory, Reflection, Identity	
Literatura	335
Jmenný rejstřík	361

Úvodem

Kniha, kterou držíte v ruce, si ani v nejmenším nedělá ambice na epochální novátorské interpretace. Jejím smyslem není radikální převrácení dosavadních výkladů komunistické éry ani poskytnutí originálního alternativního příběhu. Za cíl si klade mnohem skromnější úlohu: přiblížit se ne-li přesvědčivému vysvětlení, pak alespoň jakémusi ozřejmění toho, že specifický typ paměti vztahující se k době před rokem 1989 má vedle dalších faktorů (z nichž nejvlivnější jsou sociální determinanty) silnou vazbu na hodnotové (politické) profilace lidí v současnosti.

Text se primárně opírá o tradiční historiografické přístupy a relevantní sekundární literaturu. Pracuje s objemem více či méně dostupných historických informací, zároveň ale využívá metodologie a pojmový instrumentář jiných společenskovědních disciplín, v první řadě politikologie a sociologie. Výklad je rozdělen do devíti kapitol, v nichž je kombinován chronologický komentář s orientací na několik průřezových otázek. Třebaže se dotýká celé řady témat, která se vztahují k dnešku a také (zejména) k normalizační minulosti, zaměřuje se především na to, aby standardní historický popis zasadil do souvislosti s poznatky, které vyplývají z rozsáhlého kvantitativního šetření „historického vědomí“ pamětnické generace. Tedy šetření mezi lidmi, u nichž můžeme předpokládat reálnou politickou socializaci, respektive alespoň minimální míru nezprostředkované, autentické (osobní i společenské) zkušenosti s dobou před rokem 1989 (byť u nejmladších ročníků zařazených do výzkumu tato socializace probíhala v juvenilním věku).

Tématem této knihy – jejíž empirický rámec představuje zmíněný sociologický výzkum – jsou tedy atributy kolektivní paměti třicet let po přechodu k demokracii. Ty u pamětnických generací naznačují nejen sdílené představy o minulosti „byrokraticko-autoritářského“ režimu, ale i adekvátní aktuální hodnotovou orientaci v současnosti ve smyslu politické identity skupin i jednotlivců. A přesně v této kontextualizaci „velkých dějin“ a „malého vzpomínání“ snad přece jen můžeme spatřovat nesmělý pokus o jistý osobitý příspěvek knihy, mající ve výsledku minimálně potenciál doplnit mozaiku představ o tom, jak si současní Češi osvojují obraz komunismu, jak a v čem tento

obraz souvisí s minulostí „tak, jak se udála“, a jakým způsobem je ve veřejném prostředí strukturovaný „komunistický“ pojmový aparát. A to v odlišných, vzájemně si konkurujících a často silně sociálně podmíněných jazycích projevujících se na různých úrovních uvnitř politického diskursu.¹

Usilujeme-li nahlédnout prostřednictvím tradičních sociálněvědních technik do pocitů lidí, kteří éru před rokem 1989 alespoň v určité fázi života prožívali, musíme mít soustavně na mysli jednu důležitou okolnost. Cyklus živé paměti se pomalu uzavírá, komunistická minulost se ocitá mimo náš hmatatelný, bezprostřední dosah, ztrácíme s ní autentické spojení.² Těch, kteří komunismus reálně pamatují, mají ho z vlastní osobní zkušenosti zažité po většinu svého života nebo alespoň po jeho produktivní část, už markantně ubývá. Přirozený biologický rytmus je neúprosný. Jen mizivé procento lidí zažilo v dospělém věku 50. léta, jen velmi malá část populace 60. léta – odchází tedy generace, pro niž byla výjimečným formativním zážitkem válka, přesněji léta poválečná nebo rok 1968.

Drtivá většina pamětníků (včetně těch, kteří se zapojili do výzkumu) má „dospělý kontakt“ s komunistickým režimem takřka výhradně spojený s obdobím tzv. normalizace. Pro tyto lidi je či může být kruciólním referenčním bodem a základním rámcem sdílené generační zkušenosti právě tzv. normalizace a rok 1989. Tedy ta období, která jsou dodnes jakýmsi projekčním plátnem řady našich současných sporů a nedorozumění. Velmi schematicky a s nepopíratelnou nadsázkou dnes můžeme hovořit o třech „politických generacích“ minulého režimu: gottwaldovské, novotnovské, husákovské, přičemž poslední zmíněná, vyrůstající ve stínu zasloužilých partajníků a za hlasu notně ohraných komunistických hesel, jasně ve společnosti i v našem výzkumu převažuje.

Nástrojů ke zkoumání toho, jak v žité současnosti pamětníci vnímají dobu před rokem 1989, nemáme mnoho. Naše následující zásahy sociologického výzkumu paměti do historického výkladu přesto můžou komplementárně doplnit zejména klasická kontinuální celopopulační šetření (Hampl et al. 2011; Šubrt et al. 2012; Šubrt a Vinopal 2013; Kunštát 2014b), ale i dílčí sondy zaměřené na specifickou populaci, mapující například postoje mladých lidí (Lyons a Kudrnáč 2018), poznatky získané kvalitativní metodologií (focus groups) (Tomášek a Šubrt 2014) či dosavadní poznatky orálního dějepisectví (Vaněk et al. 2007).

1 Tímto politickým diskursem zde máme na mysli společný jazykový kontext, v němž fungují a spolu soupeří jednotlivé politické jazyky (konkurující si výklady klíčových pojmů, skrze něž je popisována sociální realita a které vycházejí z odlišných hodnotových rámců různých aktérů).

2 Před slovem paměť bychom dost možná měli upřednostnit slovo vzpomínání – paměti píšou obvykle společensky významné osobnosti své doby: politici, vojevůdci a spisovatelé, běžný člověk spíše vzpomíná.

V českém prostředí jsou na základě analýz a interpretací orálněhistorických interview detailně zmapovány mnohé osudy, vzpomínky a zkušenosti nejrozličnějších sektorů společnosti. Nejen disidentských elit a předlistopadových funkcionářů (Vaněk a Urbášek 2005; Vaněk 2006), ale i neexponovaných lidí vykonávajících „obyčejné“ profese, příslušníků bezpečnostních složek, zaměstnanců pracujících ve službách, agrárním sektoru i v tzv. svobodných profesích či zástupců hospodářského a kulturního managementu (Vaněk 2009; Vaněk a Krátká 2014; Vaněk a Mücke 2016). A přibývají další „skupinově“ orientované práce týkající se vzpomínání zástupců různých specifických subkultur (Vaněk a Houda 2016)³, hudebních mikrokosmů, ať už „folkařů“ (Houda 2019), či protagonistů folklórní (lidové) hudby (Stavělová 2022), nebo i profesionálních sociologů prostřednictvím vlastních autobiografických vyprávění. Takovou práci předkládá například Konopásek (2000). Metody orální historie studující život jednotlivých profesních skupin či sociálních struktur a zabývající se problematikou všedního dne a každodennosti navíc pomáhají – stejně jako sociologické výzkumy – zrekonstruovat proměny hodnot v české společnosti v éře tzv. reálného socialismu a také to, jak se tyto hodnoty proměnily po roce 1989 vlivem následující demokratické a ekonomické transformace.

Může se zdát, že zkoumání toho, jak se upomínáme na předlistopadovou minulost, je zbytečnou akademickou kratochvílí. Opak je pravdou. Ze dvou důvodů. Politický život, veřejný diskurs, ale třeba i kulturní a umělecká sféra jsou doslova prosyceny častými reminiscencemi na komunistickou éru. Historik Michal Macháček ve své husákovské biografii (2017) v parafrázi slov Josefa Pekaře připomíná, že tak jako prvorepublikoví Češi byli spíše dětmi habsburského panovníka Františka Josefa I. než Palackého a Masaryka, tak jsme i my dnes více dětmi Husákovými než Havlovými. Svět, který ztělesňoval Gustáv Husák, vskutku stále ještě přežívá v české mentální výbavě. Zdá se, že tzv. normalizace zanechala na společnosti trvalejší stopy než doba 50. nebo 60. let a její dědictví si v mnoha ohledech neseme dodnes. A především: „husákovský svět“ vytrvale ovlivňuje hodnoty, politické rozhodování lidí a sebechápání společnosti, jejíž identitu v mnohém tvarují historizující diskuse o „smyslu“ přechodu k demokracii a nástupu nového pluralitního uspořádání (Holý 2010). „Komunismus“ a „revoluce“ jsou v tomto smyslu

3 Sborník *Střípky mozaiky: Každodenní život české společnosti v období normalizace a transformace z pohledu orální historie* (Vaněk a Houda 2016) přináší zajímavý vhled do každodennosti, jakéhosi paralelního univerza relativně okrajových subkultur 80. a 90. let. Ukazuje, jak se proměňovala a vyvíjela identita různých skupin obyvatelstva „za Husáka i za Havla“ – například trampů, punkerů, horolezců, fotbalových fanoušků, cizinců žijících u nás už před revolucí, katolické mládeže nebo třeba různých ezoteriků a léčitelů.

i nadále prožívanou realitou, mají přímé (de)legitimizující implikace pro dnešek.

Druhý důvod je ryze badatelský. Spočívá v tom, že stále existuje prázdný prostor vzpomínání. Víme na jedné straně mnohé o zřejmých pachatelích, respektive čelných představitelích režimu, stejně jako o uznaných obětech komunistické moci na straně druhé. Vyprávění těch, kteří nepatřili k jednomu ani druhému – a byla jich naprosto drtivá většina – se vcelku přirozeně poněkud ztrácí ze zřetele. Tak jako v jiných nedemokratických režimech a systémových přelomech můžeme hovořit o této majoritě jako o „mlčící“ ve dvojím ohledu. V období nesvobody majorita nepatřila k establishmentu ani k disentu a k režimu se stavěla doslova „mlčenlivě“. Stejně mlčení se poté rozhostilo i po demokratizačním přechodu – přinejmenším na makroúrovni společenského diskursu. Ve veřejném prostoru zkrátka vždy budou rezonovat spíše memoáry režimních špiček (kupříkladu prvního tajemníka či nějakého jiného caudilla), případně jejich protipólů z podzemního odporu, než učitelky, průmyslového dělníka nebo prodavačky.

Komunistická minulost je zpřítomňována v podobě mýtu svého druhu. Tedy v podobě legendárního, bájného vyprávění – navíc výběrového a redukováného –, které jednotlivce ve formě pestré škály rozličných detailů a zvláštností zná a trvale v sobě udržuje například prostřednictvím populární kultury. Takovými detaily, které vyjímají jednotlivosti z celku, může být pro jedny třeba šikana v zaměstnání, všudypřítomný strach nebo povinná účast v průvodech, pro jiné naopak poklidné chalupaření a bezproblémové soužití v rodinném kruhu. Škála těchto dominantně reflektovaných detailů je samozřejmě nesmírně pestrá a paměť z ní vybírá jen to, co je bezprostředně funkční. Ve vzpomínkách se minulost zpřítomňuje a zároveň se aktualizuje v závislosti na rozpoložení tady a teď. Minulost tedy takto zpětně vstupuje do přítomnosti, stává se zcela živou přítomností.

Nekonečné množství osobních pravd o minulých dějích navozuje otázku, zda jsme vůbec schopni svoji minulost, či lépe řečeno paměť vztahující se k této již dávno neexistující minulosti, dostatečně poznat, zda můžeme podchytit nějakou její zobecnitelnou psychosociální esenci. Zda se nepohybujeme v začarovaném kruhu střetávání různých více či méně klamavých obrazů minulosti, do nichž si nakonec promítáme především naše současné ambice a postoje. Spory o výklad nejnovějších dějin jsou přitom všudypřítomné. Mezi politiky, publicisty a v neposlední řadě mezi historiky, sociology či politology. Tyto spory často připomínají spíše zákopový boj, v němž se obě strany nezřídka obviňují z falšování historie a obelhávání veřejnosti. Jedni proto, že leccos z komunistické éry zamlčují či přikrášlují, druzí proto, že vy-zdvihují jen a pouze její stinné stránky.

Jako červená nit se touto knihou vine otázka dějinné kontinuity. Ani zhroucení režimu, ke kterému došlo před více než třiceti lety, v žádném smyslu nepředjímá jakousi absolutní dějinnou diskontinuitu. Přetržený filmový pás. Právě naopak. Význačný český egyptolog Miroslav Bárta, jeden z editorů knihy *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur* (Bárta et al. 2011), nikoliv náhodně označuje pád husákovského režimu termínem kolaps, zároveň ale chápe tento pojem jako synonymum transformace. Kolaps v jeho pojetí primárně neznamená zánik, vykořenění nebo zničení, ale je procesem, který trvá určitý časový úsek (kratší či delší), a v jeho rámci dochází k zásadní přeměně sociálních struktur. Zánik československého komunismu byl přesně takovýmto kolapsem – transformací. Došlo k fundamentální transformaci politických a ekonomických skladebných prvků, nelze ovšem hovořit o kolapsu národa. Ten zůstal stejný. Národ neodešel ani nebyl vyvražděn, setrval na místě se všemi paměťovými, mentálními a psychologickými dispozicemi. „Pouze“ je jinak politicky organizován.

Komunistická minulost hluboce poznamenala českou společnost ze dvou důvodů: režim opírající se o nelimitovanou moc státostrany nejenže fungoval relativně dlouhou dobu, ale především měl silné totalitní ambice, neboť se nespokojil jen s institucionálními změnami, ale přinejmenším v původní podobě usiloval o hlubinnou „transformaci člověka“ a vytvoření člověka nového, oproštěného od „buržoazních“ myšlenkových schémat. Ačkoliv tato ctižádost *inženýrů lidských duší* zasáhnout do přirozenosti jedince nebyla a ze své (utopické) podstaty nemohla být plně úspěšná, trvání režimu bylo natolik dlouhé, že v několika generacích zanechal nesmazatelné otisky. Ty se v primárních sociálních skupinách dále reprodukovaly a objevovaly v podobě strukturálních, ale i mentálních aktualizací, tedy v podobě shodných či podobných motivů a prvků společenského života a způsobů uvažování, které se znovu vynořují a akcentují i po různých historických odmlkách.

Proto se i ve vnějškově odlišných systémových kulisách demokratického státu stále potýkáme s fixovanými vazbami z předrevolučních časů. V politice, v každodenním životě a zprostředkovaně i v sociologických šetřeních. Minulost a současnost spolu ve veřejném dialogu neustále rozmlouvají. Minulost se otiskuje do lidí i krajiny, do fyzického prostředí člověka. Vrhá stíny do dneška, přestože se může zdát, že už tu dávno není. Jak již bylo řečeno: minulost je spolutvůrcem přítomnosti, zároveň ale také platí, že přítomnost je konstruktérem minulosti.

Přechod k demokracii i další vývoj pluralitního režimu v mnoha rovinách naznačují *koexistenci prvků kontinuity s inovacemi*, charakteristickou pro všechny velké systémové změny. Formální transformace systému je jen jedním z předpokladů transformace kulturní (mentální, psychologické). Nikdy

se nejedná o procesy souběžné. Podle význačného německo-britského sociologa a politologa Ralfa Dahrendorfa (1991) bude transformace politické kultury trvat nejméně tři generace – na rozdíl od relativně rychlé strukturální přeměny a stabilizace v právní a hospodářské oblasti. Stejně jako v dalších postsocialistických společnostech existuje i u nás určité fázové zpoždění mezi změnou systému (pravidel a institucí) a odpovídající změnou politické kultury (hodnotových stereotypů a orientací). Ze sociologických šetření například plyne, že v české společnosti přetrvává, podobně jako v rámci komunistického paternalismu, široce sdílená „pasivní rezistence“ vůči politickému systému, nedostatek zájmu o aktivní angažmá ve veřejném životě a rozdělení na „my“ (obyčejní lidé) a „oni“ (držitelé moci).

K různým důsledkům komunistického panování (zejména v posledních dvou desetiletích) a k událostem z období tzv. sametové revoluce je v tomto smyslu i dnešní společnost (zejména ta její část, která byla politicky socializovaná před rokem 1989) psychologicky pevně připoutána. Je dědicem *celých* dějin, reality a mentality komunismu v řadě nejpřednější, možná intenzivněji, než jsme si ochotni připustit. S odkazem na Gadamerův pojem (1994) *působící dějiny* zde akcentujeme prvek dějinné *kontinuity*, která si dokonce výsledky většiny „revolucí“, včetně té sametové, nenápadně přetaví k obrazu svému. Je iluzorní se domnívat, že revoluce je jako rychlý střih do filmového pásu, náhlý, radikální rozchod s „minulým“ a nastolení „nového“. V mnoha ohledech, zejména v rovině mentální, duchovní, z hlediska modelů jednání držitelů moci atd., spatřujeme odlesky „komunistického temna“ silněji a déle, než jsme předpokládali, respektive než jsme si v listopadové euforii ze svobody chtěli a vůbec troufali připustit. Komunistický režim jednoduše nelze považovat za uzavřenou a překonanou epizodu. Naopak: mnohé nasvědčuje spíše tomu, že období vlády „dělníků, rolníků a pracujících inteligence“ vrhá i dlouho po svém zdánlivém konci zřetelné stíny na naši současnost. V žádném zlomovém okamžiku moderních národních dějin „nebylo konstrukce bez rekonstrukce“ (Kunc 2004). A totéž platí i pro naše vyrovnání s komunismem.

* * *

Po rozpadu sovětského impéria stály všechny nástupnické státy před unikátním úkolem: naráz a bezmála na zelené louce kompletně vybudovat nejen demokratické instituce, ale i kapitalistickou ekonomiku. Byl to úkol mnohem náročnější, než jakému čelilo třeba nově zrozené Československo v roce 1918, kdy hospodářský život i politické struktury mohly prakticky beze změn kontinuálně navázat na „staré dobré“ rakousko-uherské základy.

Karel Marx kdysi snil o spravedlivé beztřídní společnosti a zániku vykořisťovatelské a bezohledné soustavy „dickensovského kapitalismu“. Jeho následovníci, budující komunismus v „krátkém“ 20. století, předložili masám atraktivní vizi budoucnosti slibující materiální blahobyt, větší politickou participaci a široké možnosti osobního rozvoje každého jednotlivce. Utopičnost abstraktní teorie ale byla ve všech komunistických státech okamžitě vyvrácena praxí. Spíše než beztřídní společnost byl budován efektivní, stále silnější stát, opírající se o mohutný byrokratický a bezpečnostní aparát pod egidou privilegované komunistické strany. Na místa stereotypně zobrazovaných pupkatých kapitalistů s doutníkem nastupuje Djilasova *nová třída*, společenská vrstva vzdělaných a vysoce kvalifikovaných odborníků, technokratů a byrokratů, kteří zcela pragmaticky usilují primárně o udržení vlastních privilegovaných pozic (poprvé 1957, zde 2019).

Komunisté tak potvrdili, že i to největší proklamované dobro – v tomto případě myšlenka spravedlivé společnosti pro všechny – se může celkem jednoduše obrátit v čisté zlo, kdy se ve jménu ušlechtilých vizí vraždí, okrádá, zavírá do kriminálů nebo alespoň na každém kroku lidem ztěžuje život menšími i většími šikanami. A vytváří se tak třídní společnost *par excellence* s obrovskou propastí mezi vládci (stranou) a ovládanými.

Normativně vzato byla každá komunistická diktatura ve svém základu skrz na skrz prohnílá. Výjimkou není ani československá verze komunistického samoděržaví, která představuje formu despotismu s ničivými důsledky pro celou zemi. Komunistický projekt sice odkazoval na humanismus a prošel i určitými fázemi uvolnění (například ve druhé polovině 60. a 80. let), přesto můžeme souhlasit se známým výrokem polského disidenta Adama Michnika, že neexistoval žádný socialismus s lidskou tváří, jen „totalitarismus s vyraženými zuby“ (Michnik 1998). Státy pod vedením komunistické strany vedly zvláštní druh permanentní opotřebovovací války proti vlastním občanům – často ve formě všudypřítomného utlačovatelského dozoru a tuhé cenzury a prakticky vždy v podobě ekonomické nouze v důsledku plánovaného hospodářství (jestliže něco jednoznačně a konstantně charakterizuje komunistický stát, pak je to právě iracionální, nefunkční a neefektivní ekonomický systém vedoucí k zaostávání a chudobě). Občas se ale vlády uchýlily i k otevřenému násilí, ta československá například na počátku 50. let či v roce 1969 v souvislosti s krvavým potlačením protestů u příležitosti prvního výročí okupace.

Politické perzekuce byly v té či oné míře trvalou součástí komunistické každodennosti. Od roku 1948 až do roku 1989. Oběti se ocitly v soukolí moci nejčastěji pro jejich příslušnost k nekomunistickým stranám, pro politické přesvědčení, náboženské vyznání, sociální a národnostní původ. Počet

postižených, většinou v masových politických čistkách, dosahoval milionového čísla. Kromě toho se tyto čistky uskutečňovaly v různých politických kampaních, udržujících společnost v neustálém napětí a strachu. Klíčovými etapami, kdy perzekuce získaly skutečně plošnou a vyhrocenou podobu, byla dvě období: přelom 40. a 50. let a počátek 70. let.

Historik Karel Kaplan (1993b, 25) na základě statistických údajů dospěl k velice obecnému, ale podle něj pravděpodobnému závěru, že vzhledem k tomu, že čtyřicet let komunistického režimu prožily dvě generace dospělých občanů, přesněji dvě generace rodin, nebyla jen velmi malá skupina (ne více jak deset procent občanů) postižena některou z široké škály forem politicky motivované perzekuce přímo nebo ve svém nejbližším příbuzenském okolí (a to ve škále od trestu smrti, zabránění majetku, znemožnění studia, odebrání souhlasu k duchovenské činnosti, výpovědi z práce až po odpojení telefonní linky).⁴

Režim se ale vyvíjel, nebyl statický, a to ani míra jím uplatňované represe. Zatímco v 50. letech byly represe plošné a dopadaly na velkou část populace, v 70. a 80. letech cílily pouze na skutečné odpůrce režimu a jejich rodiny. Což je, podotkněme na okraj, nepochybně u podstatné části pamětnické generace jedna z důležitých okolností vnímání předlistopadové doby. Režim pro ně až na výjimky nepředstavoval zlo sui generis.

Pokud chceme předlistopadovému režimu skutečně porozumět, musíme jej „historizovat“ a „kontextualizovat“. To znamená zasadit do příslušných dějinných, dobových a místních souvislostí. Nutkání vnášet do 50. nebo 70. let minulého století dnešní myšlenkové a emocionální postoje nás může zavést do slepé uličky neporozumění, nebo dokonce přepisování historických kontextů. Komunistická éra – či éra „státního socialismu“ – může mít i při velmi povšechném náhledu hned několik odstínů, od černočerného nádechu 50. let přes „zlatá“ 60. léta až k šedivým tónům let 70. a 80. Ani toto dělení ovšem nutně nemusí mít přesnou vypovídací hodnotu a může zastírat ještě o poznání větší pestrost palety.

Lidské dějiny se snažíme pochopit a popsat, abychom lépe porozuměli tomu, co máme udělat dnes pro budoucnost. Jsou předmětem vyprávění a především porozumění. Ve svobodné společnosti není představitelný nějaký finální oficiální výklad dějin. Dějiny nejsou výkladově uzavřené, „nekončí“,

⁴ Používaných forem perzekuce byla téměř nekonečná řada, režim si ve své invenci nekladal žádné meze. Kromě výše zmíněných „viditelných“ sem patří také politický a sociální nátlak, jímž se moc snažila občany donutit k vystoupení z církve, k odmítnutí náboženské výchovy dětí, zřeknutí se svých odsouzených příbuzných, přerušení styků s příbuznými v zahraničí či „přesvědčování“ rolníků ke vstupu do zemědělského družstva nebo řeholnic, aby opustily řád a přešly do civilu, a mnohé další.

nelze se dobrat jejich definitivního „smyslu“ (třeba ve fukuyamovském významu finálního završení liberálnědemokratických trendů). Jsou živoucí entitou, neustále podléhají přepisování a reinterpretacím, které se odvíjejí od ideologických, hodnotových nebo „diskursivních“ proměn ve společnosti. Historie není nic jiného než „hermeneutika minulosti“, jak říká sociolog práva Jiří Příbáš (Příbáš a Hviždala 2018, 31). Každý i zdánlivě neutrální, takřka „datový“, popis minulosti je už sám o sobě interpretací této minulosti: „[...] dějiny neobjevujeme jako nějaké objektivní zákonitosti lidstva, ale každý historický či empiricky doložitelný poznatek vždy současně podřizujeme určitému režimu interpretace“ (tamtéž). Jestliže bezpečně víme, že objektivní historická pravda neexistuje, znamená to, že smyslem historické práce není jednou pro vždy uzavřít (národní) příběh do přehledné škatulky, ale spíše kritická kultivace historického vědomí společnosti. Soustavná rekonstrukce dějin, revize a kritická diskuse je protikladem jejich ideologického a politického výkladu, který má naopak snahu dějiny s definitivním nárokem uzavřít, konzervovat „na věčné časy“.

Každý jednotlivec si dějiny jistým způsobem originálně přivlastňuje, přepisuje a interpretuje podle toho, jak se do něj dějiny „vtiskují“. V demokracii neexistují a ani nemohou existovat žádné meze určující, které vzpomínky a zkušenosti jsou nebo mají být udržovány při životě. Tam, kde existuje svobodná společnost umožňující volné šíření názorů – a lhostejno, zda „ahistorických“, „mylných“, „ideologických“, či vzniklých na základě racionální kritické diskuse –, budou přítomny i různé, často protichůdné pohledy na minulost. A z nich vyplývající pestré stranické a politické identity. Nelze arbitrárně rozsoudit spor dvou nebo více lidí, kteří naprosto odlišně vnímají svůj osobní nebo rodinný příběh, jelikož pomyslným porotcům snášejí stejně relevantní a třeba i stejně racionální či smysluplnou argumentaci. Kupříkladu lidé, jimž byla minulým režimem znemožněna kariéra, vidí vcelku přirozeně rok 1989 úplně jinak než ti, jimž byl profesní a společenský vzestup umožněn.

Nehledě na to, že i v rámci širší nebo užší rodiny se odehrávalo na pozadí složitých dějin nejedno intimní drama, které založilo zcela odlišnou zkušenost a tím i rozdílné vzpomínání na minulost. Kolik různých pohledů na minulost může být jen v jedné rodině? Signatář Charty 77 a komunistická opora, příslušník Státní bezpečnosti, – dvě pozice, které se zdají být v komunistickém režimu zcela neslučitelné. Jeden se podpisem Charty 77 staví režimu na odpor, druhý je zaměstnancem instituce, která svou činností – k níž patří i perzekuce signatářů Charty 77 – udržuje tentýž režim v chodu. Přesto se tyto dva světy v minulosti opravdu protnulý. Otec, příslušník StB, a syn,

signatář Charty 77 a pozdější exulant, stanuli proti sobě.⁵ Byl takový příběh spíše výjimkou? A pokud ano, jak si asi zástupci takto odlišných vesmírů pamatují či pamatovali komunistický režim? A jak vzpomínají na vlastní roli v tomto režimu?

Koexistence režimu a společnosti v „normalizační“ éře – jakožto základním existenčním rámcem všech dnešních pamětníků – spočívala na neformálním společenském kontraktu, na takřikajíc obchodní „mlčenlivé dohodě“. Komunističtí činovníci nabídli celkem jednoduchou celospolečenskou směnu, která byla bez větších námitek (současně i pod hrozbou násilí) přijata. Neformální sociální kontrakt spočíval v nabídce sociální jistoty a relativního růstu blahobytu výměnou za závazek k depolitizaci občanů, tedy vzdání se svobody aktivně zasahovat do politiky.

Lidé se tak uchýlili do zlatých či spíše jen pozlacených klecí soukromých životů. Utekli, nebo byli vehnáni do izolace, do co možná nejméně nápadné a nejméně viditelné privátní anonymity – pod podmínkou veřejné loajality ke komunistickému režimu. Tento sociální kontrakt platil a vcelku bez větších obtíží fungoval prakticky až do roku 1989. Státní moc si udržovala informační monopol a své závazky vůči společnosti nejen dodržovala, ale částečně i rozšiřovala. Zároveň ale vysílala jasné signály, že není dobré se protivit, neboť případné protesty narušující tichý konsensus (jako například Charta 77) budou nemilosrdně potlačeny. Ani druhá smluvní strana, společnost, rovněž z důvodu, že tyto signály dobře pochopila, svoji část plnění nezpochybňovala a zůstávala k režimu loajální.

Nepsanou dohodou o společenském klidu a „stabilitě“, tedy dohodou o vnějškové konformitě vykoupené relativním materiálním prospěchem, „klidem na práci“ a konzumováním dietlovských seriálů, neotřásla ani všudypřítomná šikanózní vlezlost socialistického režimu. Ten každodenně kádroval a svými příkazy prostupoval a formoval celou společnost již od dětství jednotlivce – kupříkladu za pomoci „pozorných“ domovních důvěrníků nebo bdělé Pomocné stráže VB, složené z „aktivních“ důchodců, či systémové pomoci agilních soudružek učitelek a soudruhů učitelů na všech stupních škol.

Biolog a filozof Stanislav Komárek ve svých pamětech *Města a městečka* podává mimo jiné velmi originálně viděný obraz „normalizační“ reality. Tehdejší dobu shrnuje lapidárně a se sobě vlastním cynismem: „Hospodářsky trvala konjunktura, která později přešla do trvalé stagnace... Bylo přežráno, ale k nesnesení dusno, útlak se vyžíval spíše v drobných, ale propracovaných buzeracích než v herodeských činech, nejčastější formou postihu bylo

⁵ Případ příslušníka Státní bezpečnosti Miroslava Kvítka a jeho syna-chartisty popsal historik Jan Kalous (2011).

přeřazení na podřadnou práci a zákaz studia dětí na vysoké, někdy i střední škole – vězení bylo pro ty obzvláště neposlušné, ne pro masu... Na společenské rovině už se neočekávalo, že někdo bude ideologickým pravdám věřit – stačil navenek předstíraný souhlas... Havlova studie *Moc bezmocných*, mluvící mimo jiné o zelináři, který umísťuje mezi ovadlá rajčata a hlávky zelí heslo o proletářích všech zemí a jejich spojení, je zcela geniální. Sousednost svátků a jejich liturgií se v cyklickém bezčase do omrzení opakovala – cílem už nebyla linearita k chiméře komunismu, ale právě tato cykličnost – podobu s feudální érou se prohloubila i tím, že se společnost stala dokonale statickou, technologie ani pořádky se neměnily, kdo které místo držel, to držel a nebylo pravděpodobné, že on ani jeho potomci si nějak polepší – pohoršit si pochopitelně mohli“ (Komárek 2019a, 225–226).

Reakcí na počátek „normalizace“ a „konsolidace“, která byla požadována okupanty, ale prováděna domácími silami, byly různé podoby a možnosti vnějšího přizpůsobení se a vnitřní emigrace (pomineme-li tu skutečnou, masivní emigraci na Západ, jejímž prostřednictvím desítky tisíc osob „volily nohama“). Vznikla nová mentalita všestranné adapce a přežití za každou cenu, ať už jsou koncese jakékoliv. Vzorce podlehnutí, stažení se z veřejného prostoru a přijetí role disciplinovaného občana, který nevybočuje z daného konsensu, byly velmi různorodé – jejich motivem mohl být jednou strach, podruhé kariérismus a ovšemže také zcela cílená a ve vztahu k režimu třeba i silně distancovaná obrana před nutností přílišného vnějšího vyjadřování loajality a „přebytečné“ angažovanosti.

Pro přežití jakékoliv vlády ale nestačí, aby ve společnosti převládl pragmatický názor, že daný pořádek je pro ni výhodný. Nezanedbatelná část populace musí být také autenticky přesvědčena, že tento pořádek je i náležitý, „správný“, snad i nejlepší možný – tedy, že odpovídá představě o jakémsi optimálním společenském řádu. Historici zastupující „revizionistickou“ školu právem upozorňují, že dlouhodobá normalizační stabilita nemohla vystačit pouze s oportunismem a instrumentálním přijetím souhlasu, ale musela se též opírat o určitou sdílenou shodu na legitimitě „reálného socialismu“. Ani fakt, že si oficiální ideologie udržuje exkluzivní a povinnou platnost, neznamená, že lidé za každých okolností a vždy používali jejích floskulí bezvýhradně cynicky. Byla-li společnost porobena, pak do značné míry vlastním přičiněním a za aktivní spoluúčasti mnoha. Z výhod systému těžili téměř všichni a hranice mezi pouhou pasivitou a rezignovaným přijetím reality a aktivním podílením se na rituálech moci a upřímnými projevy loajality byla velmi nečitelná.

Můžeme snést mnoho důkazů pro tvrzení, že většina Čechů a Slováků do poslední chvíle intuitivně chápala „svůj socialismus“ (neboli komunistický

režim) jako nezpochybnitelný rámec vlastního sociálního bytí, jakkoliv prestiž vládnoucí strany v normalizačním bezčasi samozřejmě utrpěla notné šrámy. Nehybná masa se do poslední chvíle rozhodně neměla k nějakému spektakulárnímu vystoupení proti zdiskreditovanému režimu a tragikomickým postavám, které jej reprezentovaly. Režim vnímala jako nutné, ale zároveň relativně malé zlo. Přinejmenším ho tolerovala. Přizpůsobila se, udržovala si distanc, dělala si své a do poslední chvíle pečlivě střežila své těžce vydobyté konzumní statky a obtížně vybudované konexe. Opozice nepřekročila práh exkluzivity, byla příliš slabá, roztržštěná a valnou část lidí vlastně ani nezajímala. Změna nastala až ve chvíli, kdy režim přestal být schopen poskytovat slibovanou spotřební úroveň a prostor k uplatnění osobních ambicí.

V paměti velké části populace měl život za komunismu hodně daleko k nějaké všeprostupující bezútěšnosti. Mnohdy je nahlížen jako dávno zašlá fotografie, kterou si se zájmem, ale třeba i dojetím prohlížíme a která odkazuje k nevyzpytatelnosti a omylnosti paměti a síle vzpomínek, jichž se nechceme nebo nemůžeme z různých důvodů vzdát, byť mohou být falešné. Či nikoliv. Taková je realita, ač pro někoho možná nepohodlná či obtížně akceptovatelná. Takoví jsme byli a takoví jsme... My všichni, spříznění generačním osudem a socialistickou zkušeností, „máme i nemáme hodně společného s ostatními, máme svůj slovník, své představy o dobru a zlu, o hrdinech a mučednících... Jsme plni nenávisti a předsudků... Tohle byl socialismus, ale byl to taky náš život. Tehdy jsme o něm moc nemluvili. A teď, když se svět nenávratně změnil, začali jsme se všichni o tenhle náš život zajímat; není důležité, jaký byl, ale že byl náš“ (Alexijevičová 2015, 9–10).

Ačkoliv komunistická epocha po roce 1989 rychle upadala v zapomnění, stala se pro nejednoho jednotlivce objektem nostalgických vzpomínek a oplakávání. Řada stárnoucích pamětníků, kteří prožili většinu života za komunismu, se upomínala na materiální zajištění, nízké nájemy, stabilitu, bezpečné ulice a jistoty v zaměstnání. Jiní (nezřídka příslušející ke stejné generaci jako ti první) se zase ohlíželi za promrhanými talenty a zmařenými možnostmi. Další s nemalou dávkou hrdosti vzpomínali na to, jak rozleptávali komunismus zevnitř a zdola – nadáváním nad půllitrem piva v husté síti restauračních zařízení nebo na chalupách a v chatových osadách (Schindler-Wisten 2017; Šipöczová 2022).⁶

Ohlžení se za minulostí logicky vždy bylo a je podmíněno tím, kdy se člověk narodil. Jádro generační skupiny silných poválečných ročníků (dnes sedmdesátníků a starších), kteří prožili nejlepší produktivní léta za

6 O tom je opakovaně ve svých veřejných výrocích ujišťoval exprezident Václav Klaus.

„normalizace“, se za minulostí ohlíží s větší láskou a sentimentem a podnes si hýčká naivní představy zlatých roků pevně nalinkovaných a v zásadě bezproblémových životů. Mnohem větší skepse je naopak typická pro generaci jejich dětí, narozených koncem 60. let a v období baby boomu 70. let (tedy zhruba dnešních čtyřicátníků a padesátníků). Ti naopak vstupovali do dospělosti, studovali, budovali rodiny a startovali pracovní kariéry až v ovzduší netušených možností polistopadové svobody. Ke zmíněným nostalgickým vzpomínkám svých rodičů tak přistupují s minimálním pochopením.

Ve chvíli, kdy postautoritářská vláda přestala uplatňovat monopol na určování obsahu vzdělávání a dějiny už nebylo možné svévolně upravovat podle politických potřeb, začala být minulost volně k dispozici k libovolným výkladům. Už nehrozilo nebezpečí státem vnucovaného překrucování historie ve jménu ideologie, ale něco, co je podle všeho zcela přirozenou součástí historického povědomí: nostalgie. Britský historik moderních evropských dějin Tony Judt (2017, 789–790) postřehl, že po pádu komunistických režimů veřejnost projevovala „stále silnější sklony nechávat se fascinovat minulostí jako svěbytným artefaktem, jehož obsahem nejsou nedávné vzpomínky, ale *ztracené* vzpomínky. Historie chápána nikoli jako pramen poučení o současnosti, ale mnohem víc jako ilustrace toho, jak zásadně byly věci kdysi odlišné. Historie v televizi – ať už vyprávěná, nebo dramatizovaná; historie v tematických expozicích; historie v muzeích. A tam všude se zdůrazňovalo nikoli to, co dnešní lidi k minulosti váže, nýbrž všechno, co je od ní odděluje. Přítomnost byla lidem představována ne jako dědička historie, nýbrž jako její sirota – odříznutá od života, jak kdysi vypadal, a od světa, který byl ztracen.“

Klíč k porozumění nostalgii (nebo tzv. *ostalgie*, která se z bývalého Východního Německa rozšířila do pojmosloví celé postkomunistické části Evropy) je všeobecně správně identifikován. U nás i jinde v postkomunistické Evropě vyvěrá primárně z rozšířeného stesku po pozbytých jistotách v nejrůznějších myslitelných dimenzích (Ekman a Linde 2005; Velikonja 2009). Sklon k velice výběrovému vzpomínání je přirozeně podmíněn časovým odstupem, který umožňuje budování specifické historické mytologie. Jako by právě čas, respektive plynutí času, postupně odplavovalo leckteré temné stránky komunistické reality. Vzpomínky se v tomto časovém odstupu ocitají v jakési lichotivé tlumené záři a získávají schopnost probouzet náklonnost, a dokonce i stesk. Lépe řečeno selektivní stesk po čemkoli, co se z trosek ztracené minulosti dalo zachránit. Někdy i po tom, co se leckomu může zdát zcela nepatřičné, nebo dokonce morálně neospravedlnitelné.⁷

⁷ Interpretace každého empirického výzkumu „obrazů minulosti“ proto nezbytně musí metodologicky reflektovat skutečnost, že zkoumáme otázky vztahující se k minulým faktům, což s sebou přináší úskalí spojená s rozpomínáním, selektivností paměti, dodatečnou stylizací apod.